

Problemen rond rationalisatie^a van het sociale domein

Abstract : Veel activiteiten en doelen in het sociale en politieke domein worden niet meer aan een normatieve analyse onderworpen, omdat ze als (economische) wetmatige noodzakelijkheden worden beschouwd. Neem het zonder al te veel discussie geaccepteerde, noodzakelijk geachte streven naar economische groei, of het overhevelen van activiteiten van het publieke domein zoals die van de zorgsector of van nutsbedrijven naar het private domein van de vrije markteconomie waar hoofdzakelijk economische-rationaliteit^b (doelrationaliteit^c in de rol van de economie) meedogenloos heerst. De Keuze voor deze doelen is gedepolitiseerd en gedogmatiseerd geraakt. Maar het blijven keuzen. De doelen zijn niet noodzakelijk, en er voor kiezen heeft gevolgen voor delen van ons leven die met waarden te maken hebben. Deze waarden zouden dus eigenlijk in het kiezen voor dit soort van doelen een rol moeten spelen. Een ander aspect is de maakbaarheid van het sociale domein. Doelrationaliteit vereist kennis van wetmatigheden. Wil je dus mensen doelrationeel besturen dan moet je de wetten kennen waarin je hun gedrag hebt beschreven. Maar gedrag van mensen, laat zich niet eenvoudig (als het al mogelijk is) in wetten vastleggen. Mensen zijn geen voorspelbare machineonderdelen. Doelrationaliteit als besturingsmechanisme voor het sociale domein wordt derhalve door nogal wat cultuurfilosofen, in hun kritiek op het verlichtingsdenken^d, zwaar onder vuur genomen omdat ze strijdig met de (menselijke) natuur en belangen zou zijn. Marcuse meent zelfs dat ze dient te worden vervangen door iets anders^e. In dit essay wil ik echter de volgende normatieve stelling verdedigen:

Doelrationaliteit als zodanig vormt niet het probleem. Ze kan nuttig zijn en verdient een gelegitimeerde positie doch is als enig, allesoverheersend en oppermachtig (slechts in zichzelf gelegitimeerd) besturingsprincipe voor het sociale domein moreel verwerpelijk. Derhalve dient het ingebed te zijn in een breed gedragen waardesysteem.

De stelling zal worden afgezet tegen de visies van Marcuse, Gehlen en Habermas.

Inleiding¹: Waar men voorheen vaak sterk leunde op tradities en dogma's is men sedert de verlichting, dankzij successen in de natuurwetenschappen en de techniek, steeds meer op de rede gaan vertrouwen. Deze rationalisatie bleef niet beperkt tot het domein van de techniek maar breidde zich tevens uit over meer en meer domeinen van de complexer

---

^a Rationalisatie is een op de rede gebaseerde calculerende coördinatie. Het slaat op het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid met de bedoeling deze voorspelbaar en beheersbaar te maken.

^b Economische rationaliteit betreft een zo effectief mogelijk gebruik van kapitaal t.b.v. winst.

^c Doel-middel rationaliteit organiseert de meest effectieve middelen om een doel te bereiken.

^d In het verlichtingsdenken wordt de mens door zijn vermogen tot rede als autonoom wezen gezien, haar geschiedenis als één continu vooruitgangproces, en de mens en zijn samenleving als net zo maakbaar als de levenloze natuur in de techniek en natuurwetenschap.

^e Marcuse is hier niet erg specifiek in wat dat anders zou moeten zijn maar op blz. 18 van "One-Dimensional Man" schrijft hij in ieder geval dat de "struggle for existence", corresponderende met irrationaliteit, het technisch handelen wat in dienst staat van overheersing, exploitatie en productie van een surplus t.b.v. "false needs", het rijk van de noodzakelijkheid kan overstijgen, door een vervanging door de "pacification of existence", d.w.z. ware rationaliteit, waarin materiële productie wordt teruggeschroefd en wordt afgestemd op 'ware' behoeften die niet langer worden georganiseerd door gevestigde belangen in overheersing en schaarste.

wordende samenleving. Deze ontwikkelingen werden ook onderwerp van sociologische, antropologische, en filosofische analyses, zoals die van Weber en Durkheim, welke een enorme invloed hebben gehad op de sociaal en antropologisch filosofische discussie over rationalisering. Weber onderscheidt twee soorten van rationaliteit: Doel-middel-rationaliteit, hierna te noemen doelrationaliteit (*Zweckrationalität*), welke de meest efficiënte middelen organiseert om een doel te bereiken^f, en de bij de traditionele en vroegmoderne samenlevingen behorende waardenrationaliteit (*Wertrationalität*), waarin het handelen wordt betrokken op het levensbeschouwelijke zingevende kader van religieuze morele en ethische waarden. In hun analyse stellen Weber en Durkheim dat doelrationaliteit aanvankelijk tegenwicht vond in een waardenrationaliteit. Modernisering luidde echter een decentralisatie in van het rationaliteitsbegrip. Onder invloed van een complexer wordende samenleving ontstond arbeidsdeling en specialisatie, waardoor de samenleving opgedeeld raakte in verschillende organisatievormen (als wetenschap, politiek, religie, familie, recht etc.), elk met een eigen waardesysteem en rationaliteit. Het resultaat werd (en is nog steeds) een waardepluriforme samenleving waarbij de, voorheen samenleving-overkoepelende, waardenrationaliteit zich heeft moeten terugtrekken tot in haar individuele samenleving-vormende delen, met als resultaat een centrale doelrationaliteit welke niet langer wordt gestuurd door een overkoepelend door allen gedeeld waardesysteem. Steeds minder duidelijk is geworden welke inhoudelijk waardevolle doelen met maatschappelijke domeinen zijn gediend. Zo lijkt economische winstbejag (beheerst door economische doelrationaliteit) alleen nog maar te bestaan om economisch winstbejag. Doelrationaliteit heeft haar legitimatie in een waardesysteem verloren en is alleen nog gelegitimeerd in zichzelf. Het zingevende verband tussen doel en de legitimatie ervan, in een door de betrokkenen gedeelde waarde, is verloren gegaan. Keuze voor het specifieke doel is een dogma geworden. Het doel wordt niet langer kritisch getoetst aan een waarde. Het besef van de waarde is soms in geen velde of wegen meer te bekennen en het heet dan ook dat doelrationaliteit niet langer meer in een zingevend waardesysteem is ingebed.

Bespreking der filosofen in relatie tot rationaliteit:

In "One-Dimensional Man" ziet Marcuse in de heersende doelrationaliteit⁹ een denktrant en handelen waarin mensen louter worden beschouwd als manipuleerbaar en indoctrineerbaar gereedschap voor de gevestigde orde en degenen die daarin een machtpositie bekleden. Doelrationaliteit heeft een repressieve eigenschap gekregen welke mogelijke kritiek krachteloos heeft gemaakt door deze te temmen en domesticeren. Zo is al het denken ééndimensionaal, technisch-wetenschappelijk, instrumenteel-rationeel geworden, gericht op

---

^f Doelrationaliteit in het domein van de economie gaat om een zo effectief mogelijk gebruik van kapitaal t.b.v. winst, in het staatsbestel om een zo efficiënt mogelijk gebruik van de macht t.b.v. politieke doelen, in de bureaucratie om een zo efficiënt mogelijk gebruik van macht met het oog op beheersdoelen.

⁹ Marcuse noemt het afwisselend instrumentele- wetenschappelijk of technologische rationaliteit welke in essentie in zijn optiek allen neerkomen op een niet meer door waarden aangestuurde doelrationaliteit.

de beheersing van natuur en de sociale domeinen. Het resultaat is een samenleving zonder oppositie waarin individuele vrijheid in verval is geraakt. Marcuse ziet de dominantie van dit ééndimensionale, instrumentele en technologische denken, kortom deze doelrationaliteit, in alle instituties en domeinen van de samenleving. Wetenschap en filosofie plaveien de weg: *"The trend may be related to a development in scientific method: operationalism in the physical, behaviorism in the social sciences²."* Het in de filosofie heersende operationalisme^h van het empirisme plaatst metafysische uitspraken en uitspraken m.b.t. waarden buiten het domein van betekenisvolle universele uitspraken, in het domein van de subjectieve idealen, waar ze als idealen niet de gevestigde manier van leven kunnen verstoren, aldus Marcuse.

Zonder in een debat tussen empiristen en hiermee incompatibele stromingen te verzanden vraag ik me af of een empirisme noodzakelijk moet eindigen in een door louter instrumentele rationaliteitⁱ overheerste samenleving. Ook al beschouwen we uitspraken over waarden niet als objectieve universele, ware of onware kennis maar als een (emotiegeladen) houding tegenover het leven en de wereld, hoeft dit nog niet noodzakelijk te impliceren dat er bij de op van toepassing zijnde keuzen van doelen in het sociale domein, met deze houdingen geen rekening meer wordt gehouden, of dat de instrumentele rationaliteit niet meer ingebed hoeft te zijn in een waardesysteem welke wordt ondersteund door de betrokkene. Empiristen zullen vanuit hun empirist zijn niet kunnen stellen dat waarden, omdat ze subjectief zijn, in het bepalen van doelen voor het sociale domein, geen rol mogen spelen. Feit is wel dat de aanname dat waarden subjectief zijn, de bepaling van wat te doen in geval van onenigheid, compliceert. Dit betekent dat er door open overleg een consensus over de te verkiezen doelen moet worden bereikt. Empirisme leidt daarmee echter vanuit mijn optiek, niet noodzakelijkerwijs tot een niet door waarden begrensde doelrationaliteit als beheersingsmodel van het sociale domein.

Marcuse verzet zich mijns inziens wel terecht tegen een instrumentele rationaliteit wanneer deze de enig leidende regulering van een samenleving wordt, (de vorm heeft van machine-metafoor), waarin mensen van bovenaf bestuurd worden als machine onderdelen. De maakbaarheid van de techniek is hier het enige model geworden van de beheersing van het sociale domein. Dit beantwoordt niet aan eisen van vrijheid, zoals zelfbeschikking en autonomie, welke karakteristiek zijn voor de menselijke natuur. Doch Marcuse lijkt nu al het doel-rationeel denken en handelen (zelfs in het technische, en wetenschappelijke domein) te vereenzelvigen met de hiervoor genoemde en alle andere uitwassen zoals consumptisme, massacultuur en entertainment i.p.v. expressie van creativiteit in negatie, ééndimensionaal-i.p.v. dialectisch-denken. Marcuse zou gelijk hebben als doelrationaliteit noodzakelijk de

---

^h In het operationalisme wordt in de behandeling van concepten hun betekenis beperkt tot de representatie van individuele operaties en gedrag.

ⁱ Instrumentele rationaliteit; het op strategische wijze de beste middelen kiezen die zorgdragen voor het bereiken van het gesteld doel kan gelijk gesteld worden met doelrationaliteit.

veroorzaker van negatieve effecten (verlies aan individuele vrijheid) is, maar is dat per definitie wel zo? Doelrationaliteit gaat, in zijn uitwassen soms over overheersen maar evenzo vaak ook over effectief beheersen en hierin kan ook vrijheid schuil gaan. De mens is vrijer geworden gedurende de evolutie omdat de mens de wereld om zich heen beter is gaan beheersen. Neem als voorbeeld de medische wetenschap. In het verre verleden was er geen ontsnappen aan het noodlot van de dood als men aan kanker leed. De effectieve doelgerichte behandeling van de medici hebben het noodlot van de patiënt hier verandert in een extra verkregen vrijheidsgraad het noodlot af te kunnen wenden.

Ook een ander kwalijk aspect, de overheersing van doelrationaliteit ligt niet besloten in zichzelf. Een effectief instrument kan voor zowel goede als slechte dingen worden ingezet^j. Doelrationaliteit zelf is niet per se een bron van ellende voornamelijk de keuze van de doelen maar gedragen worden door een waardesysteem welke de instemming van alle betrokkenen heeft. Betrokkenen kunnen dan de eliminatie van de door Marcuse genoemde schadelijke neveneffecten van doelrationaliteit (zoals onvrijheid door overheersing van het systeem) als een van de doelen gewoon opnemen in hun doelrationeel handelen, welke dan met de efficiëntie die doelrationaliteit zo tekent worden beheerd. Als bonus wordt participanten bovendien een stuk vrijheid gegeven doordat ze nu meedelen in de keuze van de doelen. Dit lijkt me mogelijk als ik gelijk heb dat dit soort doelen niet in strijd zijn met de eigenschappen van doelrationaliteit.

Gaat individuele vrijheid bij Marcuse over ontworsteling aan beklemmende "narrowminded" controlerende instituties, bij Gehlen³ wordt vrijheid juist gewonnen door kanalisering ervan dankzij de steun van die instituties. In tegenstelling tot dieren met hun aangeboren overlevingstechnieken, middelen en instincten, komen wij mensen hulpeloos kwetsbaar als "*Mängelwesen*"^k, doch met een enorme potentialiteit aan vrijheid, "*Weltoffenheit*" en plasticiteit ter wereld. Voordeel voor de mens is een enorm flexibel vermogen tot aanpassen aan een veranderlijke omgeving. Keerzijde van zijn wereldopenheid en vrijheid, waarin zijn doelen en middelen niet zijn voorgegeven, is een enorme belasting van het individu, waarin de veelheid van keuzen in doelen en middelen, om kunnen slaan in verlamming (dus onvrijheid). We kunnen in principe zoveel maar van meet af aan zo weinig. Dit maakt de mens afhankelijk van de door hem zelf geschapen werkzaamheden, cultuur, technologie, taal, de maatschappelijke instituties en leiderschap, welke aldus Gehlen een noodzakelijke "*Entlastung*" vormen doordat ze ons helpen onze gedragingen, waardegevoelens en

---

^j Een voorbeeld waarin doelmiddel rationaliteit juist als effectief wapen voor een goede zaak wordt ingezet is de medische wetenschap waarvan het primaire doel, het genezen van zieken of verlengen van het leven, op respect voor het leven teruggaat; een waarde die door allen zal worden gedeeld. Des te efficiënter hier met de (geldelijke) middelen wordt omgesprongen, des te meer mensen er kunnen worden geholpen met hetzelfde budget. Hier is de doel-middel rationaliteit juist compatibel met een gedeelde waarde.

^k *Mängelwesen* is Duits voor gebrekkig wezen.

wilsbesluiten te regelen. Teneinde te komen tot handelen moet in onze complexe samenleving een deel van de enorme hoeveelheid keuzen, waarvan de omvang en complexiteit verlamvend kan werken, uit handen worden genomen door ze tot automatisme te maken. Doel- ofwel instrumentele-rationaliteit geeft hier volgens Gehlen juist de duidelijkheid en het houvast die orde schept in de chaos van een complexe samenleving.

Bezwaren van filosofen als zou doelrationaliteit niet meer worden gecoördineerd en begrensd door een legitimerend (zingevend) waardesysteem zal Gehlen niet onderschrijven. De legitimatie zit in het voor de mens noodzakelijk ordescheppende karakter van de doelrationaliteit^l zelf. Daar komt nog bij dat Gehlen zegt als empiricus niet in speculatie over ethiek en metafysische waarden te willen vervallen, maar zich te willen concentreren op hypothesen die door experimenten kunnen worden geverifieerd / gefalsifieerd. Ethiek en waarden zijn voor Gehlen, vanuit een waarnemend oog en een beschrijvend perspectief, slechts mechanismen in dienst van de vestiging en consolidatie van machtsposities. Wat dat laatste betreft gaat Gehlen overigens wel heel erg makkelijk voorbij aan de (subjectieve) eerste-persoons ervaringen van emoties als rechtvaardigheidsgevoel en sympathie^m.

Waar zijn we nu? Gesteld in een eigen metafysisch postulaat dat de mens twee uiterste polen (strevingen gedreven door verlangen vanuit een innerlijke behoefte) in zijn gedrag toont welke met zijn aard corresponderen, lijkt de visies van Marcuse nu één pool in de menselijke aard te vertegenwoordigen; d.w.z. de hang naar autonomie en vrijheid, het losmaken uit een beklemmend verband. De tegengestelde pool wordt dan vertegenwoordigd door de visie van Gehlen, n.l. vanuit een overdaad aan haast verlamvende vrijheid, de behoefte zich te binden aan een leidend principe teneinde zekerheid, houvast en een leidraad in een chaotische wereld te verkrijgenⁿ. Ik stel nu dat, wil er sprake zijn van optimale individuele vrijheid, beide polen in een zekere balans moeten verkeren^o. Hoe kunnen deze twee polen in de aard van de mens nu tot hun recht komen in één sociale omgevingsvoorwaarde, in een "human condition"? Een slechts in zichzelf gelegitimeerde doelrationaliteit, heersend over het sociale domein, heeft teveel schadelijke neveneffecten. Waar orde, consolidatie van een (macht)systeem, en economische motieven de enige doelen worden in de aansturing van het sociale domein, dreigt de mens een middel in plaats van een doel te worden. Het vermogen tot vrijheid en autonomie in de mens, dreigt het slachtoffer te worden. Maar doelrationaliteit geheel overboord zetten, zoals Marcuse wil, is

---

^l Dat is wat Habermas de ideologie van doelmiddelrationaliteit noemt. Technologische- instrumentele- doel-rationaliteit als legitimatie van zichzelf.

^m In een Humeiaanse benadering van moraal.

ⁿ Achterliggende visie is dat een optimale graad van orde positief bijdraagt aan individuele vrijheid.

^o Mijn achterliggend idee is dat individuele vrijheid bepaald wordt door de gradatie van ordening van de omgeving, d.w.z. de samenleving. Het optimum in individuele vrijheid is gelegen ergens tussen twee uitersten van gradaties in ordening van de samenleving, te weten; het ene uiterste een totale wanorde en chaos, en het andere de excessieve ordening van een al dan niet subtiele heerschappij van een disciplinaire denktrant of andersoortige machtstructuur.

het kind met het badwater weggooien. Marcuse ziet als voorwaarde voor individuele vrijheid onvoldoende het belang van de door Gehlen vertolkte tegengestelde pool van de menselijke aard, corresponderende met de positieve eigenschappen van doelrationaliteit, n.l. een zekere vorm van orde en regulering. De oplossing kan zijn toch het principe van doelrationaliteit aan te houden, maar het wel, om schadelijke neveneffecten te voorkomen, te verankeren in een waardesysteem welke de instemming heeft van alle participanten en waarvan de waarden openstaan voor discussie en bijstelling.

Bij het rekening houden met de (ethische) waarden van de participanten in een organisatie of samenleving, speelt natuurlijk de decentralisatie, pluriformiteit en subjectiviteit van waardesystemen ons parten. Op welke gemeenschappelijk grond kunnen mensen elkaar vinden in een gedeeld waardesysteem. Er is zo'n gemeenschappelijk grond meent Habermas⁴, en die is gelegen in de talige communicatie. Er is, zo meent Habermas, op zich niets mis met instrumentele rationaliteit, zeker niet waar ze van toepassing is op het waardevrije domein van de natuurwetenschap en markt (domein van arbeid). Maar toegepast in het sociale domein (domein van interactie) waarin het begrenst dient te zijn door een waardesysteem, kunnen we zodra we merken dat er problemen rijzen bij de toepassing ervan, een stap terug doen en middels communicatie ons handelen toetsen aan elkanders inzicht m.b.t. vragen over het beste argument t.a.v. waarheid, juistheid en waarachtigheid. Habermas meent dat deze drie aspecten van het kennen alle sterk verstrengeld zijn met hun specifieke belangen. Middels een reflectie kunnen we trachten deze belangen naar boven te halen wat ons uiteindelijk zou kunnen helpen een gezamenlijk consensus te bereiken. Habermas presenteert hier een actualisering van Webers werk. De weggevallen waarderationaliteit, die tegenwicht gaf aan de doelrationaliteit, wordt door Habermas ideaaltypisch vervangen gedacht door een communicatieve rationaliteit.

Kritiek kunnen we hebben op Habermas duidelijk apart denken van de wereld van de arbeid (systeem) en die van de interactie (leefwereld). We kunnen ons afvragen of die twee zo duidelijk te scheiden zijn. Me dunkt dat deze twee werelden behoorlijk met elkaar verstrengeld zijn en ik kan niet accepteren dat de wereld van de arbeid nagenoeg uitgesloten is van de mogelijkheid van communicatief handelen. Een andere vraag welke we hier kunnen stellen is of mensen wel tot een consensus kunnen en ook willen komen? Voor wat het *kunnen* betreft zou men hier fundamentele problemen kunnen zien als we het thema van de paradigma's van Kuhn leggen op deze sociale contexten, waarbij dan de betekenissen van de begrippen binnen de kennisdomeinen van waarheid juistheid en waarachtigheid van verschillende individuen of groepen van individuen met verschillende waarde- en belangensystemen, incommensurabel^P zijn. Ze worden immers a.g.v. de theoriegeladenheid van de

---

^P Uitgaande van de visie van Kuhn dat onze kennis geconstrueerd en geïnterpreteerd wordt vanuit het theoretisch perspectief (paradigma) waarin we ons bevinden, is de betekenis van een term die in twee verschillende paradigma's worden gebezigd, onderling incommensurabel (onderling niet vergelijkbaar).

waarneming geïnterpreteerd en geconstrueerd elke vanuit hun eigen paradigma (theoretisch raamwerk). Dit probleem laat ik hier verder onbesproken. Voor wat het *willen* betreft denk ik dat mensen in algemeenheden gesproken; in grond genomen redelijke wezens zijn, rechtvaardigheid verlangen, ingesteld zijn op samenwerken en samenleven, en bereid zijn elkanders verschillen in waardepluraliteit, definitie en implementatie van het goede leven te accepteren, voormits het niet het gelijke recht van henzelf schendt. M.a.w. bereid te erkennen dat t.b.v. vreedzame coëxistentie gezocht zal moeten worden naar een gezamenlijke consensus in het betere argument. Enige scepsis is hier op zijn plaats. Mensen zijn weliswaar dikwijls ontvankelijk voor een redelijk argument maar hebben even zo vaak de neiging vast te houden aan eigen belangen.

Tot slot nog iets over de maakbaarheid van de samenleving. Natuurlijk gehoorzamen mensen niet als machineonderdelen. We hebben te maken met mensen van vlees en bloed, met eigen belangen, verlangens en gevoelens. Succesvol toepassen van Instrumentele rationaliteit op een systeem vereist dat we de wetmatigheid van dat systeem kennen. Maar gedrag van mensen laat zich niet zomaar in wetmatigheden (als ze er al zijn) beschrijven. Instrumentele rationaliteit zal dan ook nooit zo succesvol en star kunnen worden toegepast als in de techniek. Het zal bij (waarde) problemen dan ook altijd terug moeten kunnen vallen op open communicatie en dialoog en een toetsing van de doelen aan de hand van de waarden van alle betrokkenen, met als inzet vanuit de erkenning van het betere argument en een bereidheid tot bijstelling van doelen, een oplossing in een consensus te vinden. Tenslotte moet men voor ogen blijven houden dat doelrationaliteit de mensheid behoort te dienen en dat niet de mensheid slechts moet dienen onder het juk van een dogmatische doelrationaliteit.

Conclusie; We hebben gezien dat doelrationaliteit (oorspronkelijk als model van maakbaarheid van het technisch, wetenschappelijke domein), hoewel door een aantal filosofen verfoeid als reguleringsmodel van het sociale domein, op zichzelf ook positieve eigenschappen in zich draagt, namelijk ordening in een chaotische, complexe wereld. Teneinde dan toch de kwalijke neveneffecten voor de mens te kunnen bestrijden, moeten doelen gestuurd worden door waarden; dwz. dient, waar het onze leefwereld betreft, doelrationaliteit, wel gedragen en georiënteerd te zijn in een waardesysteem dat ons aller instemming zou moeten hebben en waarvan de waarden open moeten staan voor discussie en aanpassing. Het probleem van de waardepluriformiteit en subjectiviteit zou kunnen worden overwonnen door een open communicatieve dialoog over controversiële waarden, met als doel het bereiken van een consensus. Dit is weliswaar ideaaltypisch doch aan de andere kant erkennen de meeste mensen wel minstens één gemeenschappelijk gedeeld belang, waarop men in de dialoog zou kunnen bouwen, en dat is die van een vreedzame rechtvaardige coëxistentie in een complexe samenleving.

Geraadpleegde literatuur:

---

¹ Bronnen die in de inleiding zijn gebruikt ; a) het colledictaat van de UU cursus "Inleiding in de politieke en sociale filosofie" gegeven door Bert van den Brink ; b) "Een inleiding in de Sociologie" van de KU leuven ;
#http://www.pedagogie.student.kuleuven.ac.be/studiehulp/1kan_Soc.doc

² Marcuse Herbert, *One Dimensional Man , studies in the ideology of advanced society* (London, Routledge Classics 2002), 14

³ Gehlen Arnold, "Zur Systematik der anthropologie" in *Philosophische Anthropologie und Handlungslehre* (Frankfurt: Klosterman, 1983), 63-122

Gehlen Arnodl, "Mensch und Institutionen," in *Anthropologische Forschung* (Reinbeck: Rowohlt, 1961), 69-77

⁴ Habermas, *Technik und Wissenschaft als "Ideologie"* (Suhrkamp, 1968)